

Estland: orgelcultuur met dynamiek

Estland. De noordelijkste van de drie Baltische staten, gelegen ten westen van Rusland en met Finland als overbuurman. Een schitterende, veelal ongerepte natuur, variërend van stranden in het noorden en westen, naaldbossen en moerasgebieden in het binnenland tot heuvel-landschappen en meren in het zuiden. En dan zijn er nog talloze kleine en grotere eilanden.

Het Ladegast/Sauer-orgel in de Dom te Tallinn (in het Duits Reval)

Van de hoofdstad Tallinn – in 1284 toegetreden tot de Hanze – heeft de pittoreske middeleeuwse kern met stadsmuren grotendeels de eeuwen doorstaan en sedert de onafhankelijkheid van de Sovjet-Unie in 1991 zijn al veel gebouwen in oude luister hersteld. In 1997 werd de binnenstad door de UNESCO als wereldcultuurerfgoed aangemerkt. Met zijn nog geen anderhalf miljoen inwoners is Estland een bepaald dunbevolkt land. Kortom, voor wie niet van drukte houdt en niet *per se* aan een *costa* hoeft te ‘braden’, maar graag veel natuur en/of stedenschoon wil zien, een uitstekend vakantieland. Ook voor orgelliefhebbers, zoals uit dit artikel moge blijken.

Een roerige geschiedenis

Estland kent een uiterst roerige geschiedenis. Het land is vaak door oorlogen geteisterd en menigmaal van politieke nationaliteit gewisseld.

Al vanaf de eerste eeuw van onze jaartelling wordt de autochtone bevolking regelmatig bedreigd of vanuit buurlanden overheerst. In 1202 roept de Paus op tot een kruistocht om de heidenen aan de Baltische kust te bekeren. Vier decennia bloedige gevechten tussen uit Duitsland afkomstige adellieden (verenigd in de Orde van de Ridders van het Zwaard), Denen, Zweden, Russen en lokale stammen zijn het gevolg.

In 1219 worden Noord-Estland en de eilanden Deens gebied. Vanaf 1290 wordt de heerschappij over de rest van het land gedeeld door de (Rooms-Katholieke) aartsbisschop van Riga en de inmiddels hechte Duitse adel. Ruim vijftig jaar daarna wordt zelfs het grootste deel van Estland bestuurd door deze Duitse adel. Door de Reformatie (1524-1525) verwerft de Evangelisch-Lutherse Kerk de religieuze suprematie.

Na een verwoestende oorlog tussen Rusland en Denemarken, Polen en Zweden komt Estland eind 16de eeuw grotendeels onder Zweeds bestuur te staan. Als in 1645 het eiland Saaremaa door de Deense koning aan Zweden wordt overgedaan, vormt Estland voor het eerst in zijn geschiedenis een politieke eenheid, zij het onder buitenlandse heerschappij.

Pärnu, Elisabethkerk: Kolbe & Durejs, 1928

Manuaal I (C-g³)

Principal 16
Principal 8
Gemshorn 8
Bordun 8
Geigenprincipal 8
Octave 4
Nachthorn 4
Octave 2
Mixtur 2 2/3 IV
Cornett 8 I-VI
Trompete 8

Manuaal II (C-g³)

Bordun 16
Hornprincipal 8
Konzertflöte 8
Rohrflöte 8
Salicional 8
Octave 4
Flauto dolce 4
Waldflöte 2
Mixtur 2 III-IV
Dulcian 8

Koppelingen

III-II, III-I, II-I, Sub III,
Super III, III-P, II-P, I-P

Diversen

Generaal Crescendo
Vaste en vrije combinaties
Zwelkast Manuaal III
Winddruk: 75 mm wk.

Manuaal III (C-g³)

Stillgedeckt 16
Tibia 8
Echobordun 8
Gamba 8
Harmonika 8
Vox coelestis 8
Principal 4
Fernflöte 4
Salicet 4
Nasat 2 2/3
Flageolet 2
Flautino 2
Terz I 3/5
Superquint I 1/3
Septime I 1/7
Sifflöte I
Fagott-Oboe 8

Pedaal (C-g¹)

Kontrabass 16
Gemshorn 16
Subbass 16
Stillgedeckt 16 (tr. Man. III)
Quint 10 2/3
Flauto 8
Gedecktfloete 8
Cello 8
Choralbass 4
Mixtur 5 1/3 III
Posaune 16
Trompete 8 (tr. Manuaal I)

In 1710 verovert Tsaar Peter de Grote Estland; het land blijft onafgebroken tot 1918 Russisch gebied. In cultureel en religieus opzicht maakt vanaf de Reformatie tot 1881 nog altijd de van origine Duitse adel de dienst uit. Dat impliceert hechte banden met Duitsland. Zelfs als vanaf 1881 een periode van sterke 'russificatie' inzet, blijven die culturele en religieuze banden bestaan. Daarnaast groeit vanaf het begin van de 19de eeuw een nationalistische beweging, die onder meer de eigen taal propageert.

In 1918 wordt de vrijstaat Estland uitgeroepen en internationaal erkend. De nationalistische beweging verdringt steeds meer de Duitse invloed.

De onafhankelijkheid duurt echter slechts tot 1940, als de Sovjet-Unie, met instemming van Hitler, Estland wederom bezet. Al in 1939 was een gedwongen terugkeer *ins Reich* van de nog altijd grote Duits-Baltische gemeenschap gerealiseerd. Dat dit het einde van de Duitse invloedssfeer betekende, zal duidelijk zijn.

Vanaf 1940 worden talloze Esten 'op de trein naar Siberië gezet'. Het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1945 betekende voor Estland voorsnog geen vrijheid, want het land bleef onder communistische sovjet-heerschappij. De eigen Estlandse cultuur wordt op alle mogelijke manieren onderdrukt, onder anderen door voortzetting van de massale deportaties naar Siberië.

Op 20 augustus 1991 roept Estland wederom de onafhankelijkheid uit. Deze wordt vier dagen later erkend door de Sovjet-Unie. Hiermee begint een nieuwe fase van wederopbouw, in april aanstaande voorlopig culminerend in de toetreding tot de Europese Gemeenschap. In vergelijking met menig ander Oost-Europees land is de mate van wederopbouw in Estland opmerkelijk groot, vooral in de steden: veel restauraties, prestigieuze nieuwbouwprojecten, een opvallende economische groei en een 'klimaat' dat niet of nauwelijks meer herinnert aan ruim een halve eeuw communistische overheersing.

Orgelbouwgeschiedenis

Vanzelfsprekend heeft de bewogen politieke, culturele en religieuze geschiedenis gevolgen gehad voor de orgelcultuur in Estland.

Mede door alle oorlogen zijn er van vóór 1800 vrijwel geen complete orgels bewaard gebleven, maar wel hier en daar orgeldelen. Zo bevindt zich bijvoorbeeld mogelijk enig pijpwerk uit het orgel dat de Lübecker orgelmaker Christoph Meinecke in 1668 voor de Nicolaïkerk te Tallinn bouwde, in een thans onbespeelbaar dorpsorgel in Noord-Estland.

Het gezien het betrekkelijk kleine aantal kerkgebouwen opmerkelijk grote historische Estlandse orgelbezit dateert grosso modo uit de 19de en de eerste decennia van de 20ste eeuw. Een wezenlijk deel ervan wordt gevormd door instrumenten van Duitse orgelmakers, bijvoorbeeld Ladegast, Sauer en Walcker. Het betreft hier zowel kleinere,

karacteristieke, gaaf bewaarde en in de afgelopen jaren gerepareerde dan wel speelbaar gemaakte dorpsorgels als monumentale stadsorgels. Uit laatstgenoemde categorie noem ik graag het in 1998 door Christian Scheffler (Sieversdorf, D) gerestaureerde Ladegast/Sauer-orgel (1878/1913) in de Domkerk van Tallinn; een opmerkelijk goed geconserveerd en werkelijk schitterend instrument. Ook van in Estland *casu quo* in andere Baltische landen gevestigde orgelmakers is menig historisch orgel uit de periode 1800-1940 goed bewaard gebleven. Deze instrumenten ademen in hoge mate een Duitse geest, wat gezien de culturele en religieuze banden met Duitsland niet verwonderlijk is. Hun ambachtelijk-artistieke niveau doet zeker niet onder voor vergelijkbare orgels van directe Duitse origine.

Vigala

Ik noem hier allereerst het tweeklaviers orgel in de dorpskerk van Vigala, in 1886 gebouwd door Wilhelm Müllverstedt voor de Pieterskerk in zijn vestigingsplaats Tartu. Het orgel, dat in 1888 in Vigala is geplaatst, is een zeer sterk Duits georiënteerd instrument. Op het Hoofdwerk staan grondstemmen uit alle labiale families en een prestantenplenum. Zowel in Duitsland als in bijvoorbeeld Zwitserland en de Elzas was in de periode 1820-1890 een 'harmoniumklavier' een niet ongebruikelijk verschijnsel; een solostem, gespeeld met een van de achtvoeten op het Hoofdwerk, en een akkoordbegeleiding op het harmoniumklavier heeft een heel bijzonder klankeffect. Tenslotte is, evenals in Duitsland, ook op betrekkelijk kleine orgels een vrij pedaal met labiale basregisters gedisponeerd; we mogen aannemen dat dit ook gebruikt werd. De klank is naar Duits midden-19de-eeuws recept fors van sterkte, maar toch zangerig. De dispositie:

Manuaal I (C-f ³)	Manuaal II (C-f ³)	Pedaal (C-d ¹)
Bordun 16	Physharmonika 8	Subbass 16
Principal 8	(harmoniumregister)	Principal 8
Gedackt 8		Bassflöte 8
Gambe 8		
Principal 4		Calcant
Spitzflöte 4		Sperrventil Pedal
Flöte 4		Pedal Coppel
Quinte 3		
Octav 2		
Mixtur IV		

Liefhebbers van de Orgelreform mogen het monumentale drieklaviers orgel dat de firma Kolbe & Durejs (Riga) in 1928 voor de Elisabethkerk in de kuststad Pärnu vervaardigde eigenlijk niet missen. Het rijke palet aan qua klankarakter en -dynamiek subtiel gevarieerde grondstemmen wordt bekroond door aliquoten (waaronder een Septime I 1/7) en vulstemmen. Opvallend Duits is het verhoudingsgewijs kleine aantal tongwerken. Het orgel is pneumatisch (zie voor de dispositie het kader links op de vorige bladzijde).

Tallinn, Nicolaïkerk

Dat er in de periode 1940-1991 slechts mondjesmaat sprake kon zijn van orgelbouwactiviteiten, zal niemand verwonderen. Het belangrijkste orgel uit deze periode is dat van de Nicolaïkerk in Tallinn. Deze kerk werd zwaar getroffen door een Russisch bombardement in 1944. Nadien is zij weer geheel opgebouwd en ingericht tot museum en concertzaal. Dankzij deze niet-kerkelijke bestemming kwam er ook een nieuw viermanuaals orgel, in 1981 gebouwd door de Tsjechoslowaakse firma Rieger-Kloss.

Het Rieger-Kloss-orgel in de Nicolaïkerk te Tallinn

Dit Oosteuropese orgel, bedoeld voor muziek uit alle stijlperiodes, behoort tot de beste naoorlogse instrumenten van deze firma. Dat wil zeggen dat het zonder meer degelijk gebouwd is en dat met uitgewogen registraties en dankzij de fraaie akoestiek van de kerk een acceptabel klankresultaat bereikt kan worden.

Tallinn, Estlandse Muziekacademie

Sedert 1991 is ook voor de orgelbouw het klimaat veel gunstiger geworden. Diverse herstel- en restauratieprojecten zijn reeds gerealiseerd en er zijn nieuwe orgels gebouwd. Een voorbeeld daarvan is het tweeklaviers orgel dat de Noord-Duitse orgelmaker Martin ter Haseborg in 2001 onder advies van Andres Uiho bouwde voor de Estlandse Muziekacademie te Tallinn. Uitgangspunt was de Noord-Duitse orgelbouw rond 1700. Omdat in de betrekkelijk kleine orgelzaal een Hoofdwerk/Rugpositief-opstelling niet mogelijk was, is gekozen voor een op zichzelf

in Noord-Duitsland ongebruikelijke Hoofdwerk/Bovenwerk-opstelling. Het Pedaal staat in een aparte kast achter de hoofdkast. De orgelkasten zijn gemaakt van massief eikenhout. De klavieren zijn als staartklavieren uitgevoerd. De drie spaanbalgen met mede uit educatief oogpunt ook een voetbediening naast de elektromotor, kregen een plaats op de zolder boven de orgelzaal.

Het tot stand komen van dit orgel betekent een belangrijke stimulans voor het professionele muziekonderwijs in Estland. Het leren omgaan met op historische principes gebaseerde zaken als windvoorziening en stemming is van evident belang voor de vorming van jonge organisten. Bovendien is het instrument een stilistische verrijking van het Estlandse orgellandschap, waar zoals gezegd niets speel- en hoorbaars uit de periode voor 1800 bewaard is gebleven.

Op zichzelf zou een kabinetorgel ruim voldoende zijn om de orgelzaal met klank te vullen. Het in deze ruimte bouwen van een Noord-Duits barokorgel met 23 registers dat niet 'het plafond opblaast', is ongetwijfeld geen geringe opgave geweest. Ik vind dat Ter Haseborg er goed in is geslaagd een evenwicht te vinden tussen wat een dergelijk orgel 'vraagt' en wat de zaal 'verdraagt'. Het is een kloek klinkend instrument, dat in de ruimte ook bij een urenlang bezoek niet vermoeiend werkt. Naar mijn idee is dat 'ontzien van de oren' mede gerealiseerd door een minder briljante boventonenopbouw dan wij van de gekozen historische voorbeelden gewend zijn. Ook de pijpenaanspraak is vergelijkenderwijs 'voorzichtig' gehouden door een niet geprononceerde en zo ruisarm mogelijke toonaanzet. Dat daardoor het stilistische uitgangspunt niet volledig 'doorklinkt', is geen verwijt aan de orgelmaker, want een briljant klinkend Noord-Duits barokorgel zou in deze ruimte mogelijk niet zonder oorbeschermers benaderd kunnen worden. En hoe mooi een kabinetorgel ook kan zijn, de professionele onderwijssituatie in Estland vraagt om iets anders. En dat is er gekomen, met wat mij betreft hartelijke gelukwensen.

Momenteel zijn ook elders in Estland diverse orgels in planning of in aanbouw. Zo is de bouw van een Frans symfonisch orgel in Tartu in vergaande staat van voorbereiding en legt Martin ter Haseborg thans de laatste hand aan een nieuw orgel in de gloednieuwe concertzaal van Pärnu.

Orgelcultuur

Voor een Nederlandse gastorganist is de orgelculturele situatie in Estland bepaald benijdenswaardig. Een goede concertorganisatie en een talrijk publiek dat geconcentreerd luistert en gulle bijval toont.

Een belangrijke pijler van de orgelcultuur is het jaarlijkse internationale orgelfestival dat dit jaar van 30 juli tot 8 augustus voor de achttiende maal gehouden zal worden. Initiator, artistiek leider en stuwende kracht van dit door Eesti Kontsert (het Estlandse impressariaat) georganiseerde

Tallinn, Muziekacademie: Ter Haseborg 1991

Hauptwerk (CD-c³)

Quintadena 16
Principal 8
Rohrflöth 8
Octava 4
Nasard 3
Octava 2
Terz I 3/5
Mixtur IV
Trommet 8

Bocktremulant
Zimbelstern
Vogelschrey
Calcant
Manuaalschuifkoppel
Twee pedaalkoppelingen

Samenstelling Mixtur: C 1; c 2; c¹ 4
Samenstelling Sexquialtera: C 1 1/3 • 4/5; c 2 2/3 • 1 3/5
Samenstelling Rauschpfeiff: C 2 2/3 • 2 • 1 1/3 • 1

Stemming als in Stade, St. Cosmae: gemodificeerde 1/5 komma-middentoonstemming, naar ontwerp van Harald Vogel

Oberwerk (CD-c³)

Gedact 8 (C-H eiken)
Octava 4
Spitzflöth 4
Querpfieff 2 (overblazend)
Siffluit I 1/3
Sexquialtera II
Dulcian 8

Pedal (CD-f¹)

Subbass 16 (eiken)
Octava 8
Octava 4
Rauschpfeiff IV
Posaune 16 (volle lengte)
Trommet 8
Zink 2

festival is Andres Uibo, onder meer organist van de Nicolaïkerk te Tallinn en orgeldocent aan de Estlandse Muziekacademie. Tot en met de editie 2003 is het festival door in totaal zo'n 70.000 bezoekers bijgewoond. Het festival krijgt ruime aandacht in de media, waaronder de televisie, en veel van de concerten in Tallinn worden *live* via de radio uitgezonden. Uit alle mogelijke landen ter wereld worden organisten uitgenodigd; gelukkig ook uit Estland zelf, want er wordt daar goed orgel gespeeld. Een dergelijke gevarieerde personele bezetting garandeert een stilistisch veelzijdig interpretatiepanorama. Aan veel concerten wordt ook door uitstekende vocalisten en/of instrumentalisten meegewerkt. Naast concertseries in de steden Tallinn,

Tartu en Pärnu worden verspreid over heel Estland historische orgels in concerten tot klinken gebracht. De programmering is zeer afwisselend: van Gregoriaanse zang, subliem uitgevoerd door het ensemble Vox Clamantis onder leiding van Jaan-Eik Tulve, tot de *Sacred Concerts* van Duke Ellington in een bewerking voor saxofoon en orgel. Een uiterst schilderachtige *happening* is het openlucht-concert rondom het Leigomeer in het zuiden van Estland, dat tot in de kleine uurtjes voortduurt, waarbij op de oevers talrijke reuzenfakkels ontstoken worden. Voor een Nederlandse orgelvakantieganger is een reis naar dit festival dan ook aan te bevelen. Bovendien valt er niet alleen op orgelgebied veel te genieten.

Ook buiten het festival vinden vele orgelconcerten plaats en is er bijvoorbeeld iedere tweede zondag van de maand in de Estlandse Muziekacademie een rechtstreeks door de radio uitgezonden orgeluur.

Conclusie: in Estland is het orgel op de goede weg om weer de koningin der muziekinstrumenten te worden.

Literatuur en nadere informatie

Andres Uibo & Jüri Kuuskemaa, *Estnische Kirchenorgeln*, Bremen (Eres Edition) 1994

Informatie over het festival: Eesti Kontsert, Estonia pst 4, EE-10148 Tallinn; info@concert.ee; www.concert.ee.

Estonia: a dynamic organ culture – Peter van Dijk

Estonia is the most northerly of the three Baltic countries. Its capital city, Tallinn, became a member of the Hanseatic league in 1284. Estonia became independent in 1991, and is rapidly developing into a modern state.

As Estonia has suffered many wars, no organs remain from before 1800. Two important younger instruments are the Ladegast/Sauer organ (1878/1913) in the Cathedral at Tallinn, restored in 1998 by Christian Scheffler; and the Mülverstedt organ in the village church at Vigala (1886).

To facilitate the playing of music from before 1800 on an instrument in a comparable style, the Estonian Music Academy in 2001 commissioned the German organ builder Martin ter Haseborg to build an instrument in 18th-century North-German style.

Organ culture has a firm basis in Estonia. The annual international organ festival, which offers a wide variety of concerts, receives tremendous attention, not least from the major media.